

‘मधेसतिर’ कथामा परिवेश

अविलाल शाह

उपप्राध्यापक

नेपाल तथा एसियाली अनुसन्धान केन्द्र

abilalshah. cnas@gmail. com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित ‘मधेसतिर’ कथाको परिवेशको अध्ययन गरिएको छ। आर्थिक तथा मनोवैज्ञानिक समस्यालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यस कथामा स्थानगत, समयगत र वातावरणगत परिवेशको खोजी गर्ने कार्यमा यो लेख केन्द्रित छ। यसका लागि कथाका मुख्य तत्त्वहरूमध्ये परिवेशलाई सैद्धान्तिक अवधारणाका रूपमा उपयोग गरिएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा र विश्लेषणात्मक विधिको अवलम्बन गरिएको यस आलेखमा कथाका घटना घट्टे र पात्रले कार्यव्यापार गर्ने ठाउँ, समय र वातावरणको कथाशासक्यका

आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ। मूलतः यस कथामा सुनकोशी र तामाकोशीको सङ्गमदेखि दक्षिणतिरको मैदानसम्म पुग्दा पात्रहरूले तयार गरेको दुई दिने यात्रामा पर्ने बाटो, नदीनाला, डाँडापाखा, मैदान आदि स्थानगत परिवेश, कथामा वर्णित बिहान, दिन, रात आदि सार्वकालिक समय तथा राणाकालीन ऐतिहासिक समयसन्दर्भ समयगत परिवेश र आर्थिक तथा यौन अतृप्तिका कारण कथाका पात्रका मनमा उब्जेका उत्साह, निराशा, क्रोध, घृणा, विस्मय आदि मनोभावहरू वातावरणगत परिवेशका रूपमा आएका छन्। यस्ता परिवेशले घटना र कार्यव्यापारको प्रस्तुतिलाई सहज तुल्याएको निष्कर्षमा पुगिएको छ।

शब्दकुञ्जी : कथाकाल, चित्तवृत्ति, पाठकीय प्रभाव, मनोदशा, वस्तुजगत्

Article Information

Manuscript received: May 15, 2023; Accepted: May 29, 2023

विषयपरिचय

प्रस्तुत ‘मधेसतिर’ कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको कथा हो। विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला व्यक्तिको मनोदशालाई विषय बनाइ कथा लेख्ने एक मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथाकार हुन्। सामाजिक जीवनमा घटेका घटनाहरूलाई विषयवस्तुको रूपमा ग्रहण गरे पनि मूलतः व्यक्तिको चेतन र अचेतन मनको चिरफार

गर्ने उनी एक चरित्रकेन्द्री कथाकार हुन्। ‘मधेसतिर’ पनि आर्थिक तथा मनोवैज्ञानिक समस्यालाई विषय बनाएर लेखिएको एक चरित्रप्रधान कथा हो। यो कथा कोइरालाका दुईवटा कथासङ्ग्रहमध्ये *दोषी चस्मा* (२०२५) मा सङ्गृहीत छ। त्यसपछि यो कथा नेपाली कथा, भाग ४ (२०५७) मा पाठ्यक्रम परिपूर्तिको लागि सङ्कलन गरिएको छ। यस कथामा मूलतः आर्थिक

समस्याले ग्रस्त पुरुषको मनस्थितिलाई केलाइएको छ भने अर्कोतिर यौन समस्याले पीडित महिलाको मानसिकतालाई खोतलिएको छ। कथाका घटना र पात्रका क्रियाकलापहरू सुनकोशी र तामाकोशीको सङ्गमदेखि मधेसको मैदानसम्मका विभिन्न स्थान तथा गोरे र विधवाका मनका अन्तरमा घटित भएका छन्। त्यसैले कथावस्तु र पात्रको सोभो सम्बन्ध परिवेशसँग हुन्छ। घटना घट्ने र पात्रले क्रियाकलाप गर्ने ठाउँ, समय र वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ। यस कथाका सम्बन्धमा भएका पूर्वाध्यायनमा कथ्यमा प्रस्तुत अन्तर्वस्तु, कथागत प्रवृत्ति र विचारात्मक अध्ययन भएका छन्। यस कथाको कृतिपरक अध्ययनमा पनि परिवेशलाई मुख्यसिद्धान्त लिई विवेचना हुननसकेको रिक्तताको परिपूर्ति हुने भएकाले यस लेखको प्राज्ञिक औचित्य र महत्त्व रहेको छ।

कथामा चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने र घटनाहरू घटित हुने वस्तुजगत्लाई परिवेश भनिन्छ (शर्मा, २०६३, पृ.३९६)। स्थान, समय र वातावरणको समाष्टि नै परिवेश हो। विश्लेष्य 'मधेसतिर' कथामा तामाकोशी र सुनकोशीको सङ्गमस्थलदेखि दक्षिणको बाटो हुँदै मधेसको मैदानसम्मका विभिन्न ठाउँहरू स्थानगत परिवेशको रूपमा, राति, दिन, बिहान, साँझ आदि समयगत परिवेशको रूपमा र मूलतः गोरे र विधवाको मनोदशा वातावरणगत परिवेशका रूपमा आएका छन्। कथाका तत्त्वहरूमध्ये परिवेशलाई सैद्धान्तिक पर्याधारको रूपमा लिएर 'मधेसतिर' कथाको विश्लेषण गरिएको छ। यो लेख कथामा प्रस्तुत परिवेशको विषयलाई स्थानगत, समयगत र वातावरणगत परिवेशजस्ता पृथक् विषयगत आधारमा कथाको परिवेशविधानको विश्लेषणमा केन्द्रित छ। त्यसैले यस कथाको समय, स्थान र वातावरणगत परिवेशको निरूपण गर्नु लेखको मुख्यउद्देश्य हो। यो नै अध्ययनको सीमाङ्कन पनि हो। त्यसैले यस लेखमा कथाभित्रका साक्ष्यका आधारमा 'मधेसतिर' कथाको विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखको समस्यासित सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन मूलतः पुस्तकालय अध्ययन

कार्यका आधारमा गरिएको छ। यस्ता सामग्रीहरूका प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई किसिमका स्रोत रहेका छन्। यसका लागि प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित 'मधेसतिर' कथा रहेको छ। द्वितीयक सामग्रीको रूपमा आधारभूत सैद्धान्तिक सामग्रीहरू, अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ तथा लेख, शोधप्रबन्ध आदि रहेका छन्। सामग्री विश्लेषणका लागि मूलतः गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचालाई उपयोग गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा समस्याको समाधानका लागि कथाका मुख्य तत्त्वहरूमध्ये परिवेशलाई सैद्धान्तिक आधारको रूपमा लिइएको छ। सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि प्रायोगिक पद्धतिको उपयोग गरिएको छ। यस लेखलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ।

परिवेशचित्रणको सैद्धान्तिक पर्याधार

कथाका तत्त्वहरूमध्ये कथावस्तु र पात्रपिछ परिवेशको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ। कथामा घटना र पात्रको आधार नै परिवेश हो। घटना घट्ने र पात्रले कार्यव्यापार गर्ने ठाउँ, समय र वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ। यसलाई देश, काल, वातावरण, कार्यपीठिका, पृष्ठभूमि आदि भनेको पनि पाइन्छ। घटना र कार्यव्यापार कहिले, कसरी र कहाँ भयो भन्ने कुराले परिवेशलाई जनाउँछ। साहित्यिक कृतिको कथानक र सहभागीका लागि सामान्य पृष्ठभूमि प्रदान गर्ने वा कार्यव्यापार सम्पन्न हुने स्थान वा घटनास्थल, ऐतिहासिक समय वा कथाकाल र सामाजिक पर्यावरणको संयोजनलाई परिवेश भनिन्छ (लुइटेल्, २०६२, पृ.२३३०)। यसले पात्रका कार्यव्यापारबाट भ्रुत्किने चालचलन, रीतिथिति, स्थानीय रङ्ग, आञ्चलिकता आदिलाई समेत सङ्केत गर्दछ। परिवेशलाई एच्. बी. पिटकिनले स्थान र समयको भावनात्मक स्वाद मानेका छन् जसमा नाटकीय घटनाहरू उद्घाटित हुन्छन्। बेसिल होगार्थले यसलाई त्यस्ता दृष्य मानेका छन् जसमा चरित्र र घटनाले गति पाउँछ (शर्मा, २०६३, पृ.३९६)। यसरी हेर्दा परिवेश कथाका अन्य तत्त्वहरू कथानक, चरित्र, दृष्टिविन्दु, सारवस्तु र भाषासँग पनि सम्बन्धित हुन्छ। कथानकको आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खला अगाडि बढ्ने स्थान नै परिवेश हो। त्यसैले परिवेशले कथानक निर्माणमा

सहयोग गर्दछ। पात्र र परिवेशको पनि दोहोरो सम्बन्ध छ। पात्रको कार्यव्यापारले परिवेशको अवस्थालाई बोध गराउँछ भने परिवेशले पात्रको प्रवृत्ति र व्यक्तित्वको बयान गर्दछ। दृष्टिविन्दु पनि परिवेशसँग सम्बन्धित हुन्छ। यसले परिवेशलाई पाठकसमक्ष पुऱ्याउँछ। यसका साथै समाख्याताले दिन खोजेको सन्देशलाई पाठकसामु पुऱ्याउन परिवेशकै सहयोग लिनुपर्ने हुन्छ। भाषा पनि परिवेशले नै निर्धारण गर्दछ। परिवेशअनुसार भाषाको स्वरूप फरकफरक हुन सक्छ। खास गरी परिवेशको विश्लेषण गर्दा कृतिभित्रको स्थान, समय र वातावरणको विश्लेषण गर्नुपर्दछ।

कुनै वस्तु अडिने आधार, ठाउँ वा थलोलार्इ स्थान भनिन्छ। स्थान भनेको भौतिक आधार हो। कथामा घटना घटित हुने वा चरित्रले कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने ठाउँ विशेषलाई स्थान भनिन्छ। कथामा सूक्ष्म, स्थूल वा कुनै पनि ढङ्गले स्थान आएको हुन्छ। यस्ता स्थान विशिष्ट र सामान्य हुन सक्छन्। पहिलेदेखिको प्रसिद्ध ठाउँलाई विशिष्ट स्थान र अन्य ठाउँलाई सामान्य स्थान भनिन्छ (लुइटेल्, २०६२, पृ. २३३)। यो सामान्यतः कहाँ भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउँछ। यस अन्तर्गत प्राकृतिक बाह्य जगत् र मानव निर्मित वस्तुहरू पर्दछन्। वनपाखा, फूलबारी, पार्क, बाटोघाटो बाह्य जगत्सँग सम्बन्धित कुरा हुन् भने घर, बेन्च, टेबुल, कोठा आदि मानव निर्मित वस्तु हुन् (बराल, २०६९, पृ. ८५)। यसका साथै स्थानले पृथ्वीको व्यापकतादेखि कुनै एउटा सानो बिन्दुको अवस्थितिलाई जनाउँदछ। यसले कथामा यथार्थता र विश्वसनीयता कायम गर्दछ। यसले चरित्रलाई सजीव/जीवन्त तुल्याउन मार्गनिर्देश गर्दछ। स्थानले कथामा द्वन्द्वको निर्माण गर्न सहयोग गर्दछ। भौतिक द्वन्द्वको कार्यस्थल स्थान नै हो। यसले कथामा प्रतीकको काम पनि गर्दछ। प्रतीकबाटै सुखद, दुःखद, भयानक आदि भावहरूको प्रकटीकरण हुन सक्छ। कुनै कथामा स्थान स्पष्ट रूपले उल्लेख गरिएको हुन्छ भने कुनै कथामा स्थानले मूर्तता पाएको हुँदैन। कुनै ठाउँको भूगोल, प्रकृति, तालतलैया नदीनाला आदि तोकैरे वर्णन गरिएको छ भने यस्ता कथा एकदेशीय कथा हुन् भने सबै ठाउँमा मिल्ने खालका भूगोल, प्रकृतिको वर्णन गरिएको छ भने यस्ता कथा सर्वदेशीय हुन्। आज्जलिक कथाहरू एकदेशीय हुन्छन्।

परिवेशभित्र पर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण तत्व समय हो। कुनै तिथिमिति, बेला, अवस्था आदिको परिणतिलाई समय भनिन्छ। कथामा घटना घटित भएको र कार्यव्यापार सम्पन्न भएको काल वा बेलालाई समय भनिन्छ। यो सामान्यतः कहिले भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउँछ। समयले कथामा घडी, पला, दिन, रात, बिहान, बेलुकी, गते, तिथि, बार, साता, पक्ष, महिना, ऋतु, वर्ष, दशक, शताब्दी आदिलाई वा यिनीहरूको परिणतिलाई जनाउँदछ। समय पनि विशिष्ट र सामान्य गरी दुई खालका हुन्छन्। पहिले नै प्रसिद्ध भइसकेको समयलाई विशिष्ट वा ऐतिहासिक समय भनिन्छ भने अन्य सबै समयलाई सामान्य समय भनिन्छ। कथामा यस्ता दुवै खालका समयगत परिवेश आएका हुन्छन्। कथामा भूत, वर्तमान र भविष्यत्को समयलाई समयगत परिवेशको रूपमा छनोट गरिएको हुन सक्छ। बितेको समयको बारेमा कथा लेख्दा त्यस बेलाको इतिहास, संस्कृति तथा भाषाबारे ज्ञान हुन आवश्यक हुन्छ भने भविष्यका बारेमा कथा लेख्दा चाहिँ सामाजिक तथा प्राकृतिक विकासको प्राक्काल्पनिक हेक्का नभई हुँदैन। कथामा जुनसुकै समयको प्रयोग भए पनि वर्तमानकै घटनालाई समेटेर धेरै कथा लेखिएका छन् (बराल, २०६९, पृ. ८७)। कतिपय कथामा समय स्पष्ट तोकिएको हुन्छ भने कतिपय कथाको समय स्पष्ट तोकिएको हुँदैन। कथामा वर्णित घटना र दृष्यका आधारमा समयको अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ। कुनैकुनै कथामा सार्वकालिक समयगत परिवेशको पनि चित्रण पाइन्छ। कथामा घटनाको सत्यता, पात्रका क्रियाकलापको स्वाभाविकता र सारको पूर्णताका लागि समयगत परिवेशले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ।

वातावरण परिवेशको अर्को अङ्ग हो। कथामा वर्णित सुखद वा दुःखद स्थिति तथा कार्यव्यापारबाट उत्पन्न हुने पाठकीय प्रभावलाई वातावरण भनिन्छ। परिवेशका आन्तरिक र बाह्य प्रकारमध्ये वातावरण आन्तरिक परिवेशसँग सम्बन्धित हुन्छ। आन्तरिक परिवेशलाई मानसिक परिवेश पनि भनिन्छ। परिवेश अन्तर्गत पर्ने वातावरण भनेको कथामा व्याप्त त्यो रङ्गसङ्गति हो जसले घटनाक्रममा कथाले सुखद वा दुःखद मोड लिन्छ भन्ने प्रत्याशा जनाउँछ (शर्मा, २०६३, पृ. ३९६)। त्यसैले कथामा

वर्णित पात्रहरूका मनमा उत्पन्न हुने भावलाई नै वातावरण भनिन्छ। स्थान र समयमा घटित हुने घटना एवम् चरित्रको कार्यव्यापारले वातावरणको निर्माण गर्दछ। वातावरण स्थान वा समयभन्दा बढी सूक्ष्म हुन्छ। वातावरण कृतिभर व्याप्त हुन्छ। यसैबाट कथाले सुखद वा दुःखद कस्तो मोड लिन्छ भन्ने कुराको ज्ञान हुन्छ। पर्यावरणले इतिवृत्तिको क्रम र प्रकृतिलाई परिभाषित गर्ने तथा पात्रका बाह्याचरण एवम् बाह्य परिवेशलाई विशिष्टता प्रदान गर्ने प्रकृति, मानवीय सम्बन्ध एवम् सामाजिक आर्थिक पृष्ठभूमि आदिलाई बुझाउँछ। पात्रको आन्तरिक व्यक्तित्व वा मनोवैज्ञानिक अस्तित्वलाई परिभाषित गर्ने तत्त्व चाहिँ चित्तवृत्ति हो (नेपाल, सन् २००५, पृ.१४)। त्यसैले पात्रका अशक्तता, उदासी, जुगुप्सा, निराशा, आशा आदि भावहरूलाई सिर्जना गर्ने घटना वा प्रसङ्ग वातावरणगत परिवेश हुन्।

यसरी कथामा प्रस्तुत स्थान, समय र वातावरणको संयुक्त रूप नै परिवेश हो। यसले कथावस्तुलाई गतिशील र जीवन्त तुल्याएको हुन्छ। कृतिमा वर्णित कार्याव्यापारप्रति वास्तविकताको अनुभूति गराउन, वस्तु तथा सहभागीलाई सार्थक तथा जीवन्त तुल्याउन तथा समग्र कृतिलाई विशिष्टता प्रदान गर्न परिवेशले विशेष सहयोग गर्दछ (लुइटेल्, २०६३, पृ.२३४)। समयलाई महत्त्व दिँदा आख्यान पौराणिक, ऐतिहासिक र समसायिक हुन्छ, स्थानलाई महत्त्व दिँदा आञ्चलिक र सार्वत्रिक हुन्छ र चित्तवृत्तिलाई महत्त्व दिँदा आभ्यान्तरिक वा मनोवैज्ञानिक अथवा वैचारिक हुन्छ (कोइराला, २०४८, पृ.१४)। परिवेशभित्र वस्तु र सहभागीका अतिरिक्त विचारको पनि प्रस्तुति हुन सक्छ। सहभागीको मानसिकतामा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि विभिन्न कुराहरू पैदा गर्न सक्ने सन्दर्भहरू पनि सहभागीभित्रै पर्दछन्। यसरी हेर्दा परिवेशको क्षेत्र निकै व्यापक रहेको देखिन्छ।

कथाको विश्लेषण

‘मधेसतिर’ कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक समस्याका केन्द्रित कथा हो। यो कथा सर्वप्रथम वि.सं. १९९८ मा

खोजी पत्रिकाले छापेको थियो। पछि २०२५ सालमा दोषी चस्मा कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गरियो। यसका साथै यो कथा नेपाली कथा, भाग १ मा सङ्कलन गरी प्रकाशित गरिएको छ। उन्नाइस सय नब्बेको दशकको नेपाली राणाशासनको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको यस कथामा मूलतः दुई दिनमा घटेका घटना तथा पात्रका कार्यव्यापारका स्थान, समय र वातावरणलाई परिवेशले ग्रहण गरेको छ। सुनकोशी र तामाकोशीको सङ्गामदेखि दुई दिनको पैदल यात्रा गरेर दक्षिणतिरको मैदानसम्म पुग्दा बाटोमा पर्ने स्थान, समय र पात्रका मानसिक वातावरणहरू नै ‘मधेसतिर’ कथाको परिवेश हो। कथामा आएका प्रसङ्गहरूलाई अगाडि सारेर यस कथाको परिवेशको चर्चा यसरी गरिन्छ :

स्थानगत परिवेश

‘मधेसतिर’ कथामा पेट पाल्नको लागि बूढो, भोटे, धने, गोरे र विधवाजस्ता गरिब पात्रहरूले मधेस जान तयार गरेको तामाकोशी र सुनकोशीको सङ्गम स्थलदेखि दक्षिणको मैदानसम्मको दुई दिनको यात्राका क्रममा रहेका विविध स्थान, नदीनाला, डाँडापाखा, मैदान आदि स्थानगत परिवेशका रूपमा आएका छन्। कथाको सुरुमै कथा घटित हुने स्थानहरू यसरी आएका छन् -

सुनकोशी र तामाकोशीको सङ्गममा बिहान भयो। सुनकोशी उत्तरबाट प्रशस्त वेगसँग बगेर आउँथ्यो र पूर्वीतिरबाट तामाकोशीमा मिसिन्थ्यो। सुनकोशी तर्न सक्ने कोहीकोही मात्र होलान् तर दरो तिघ्रा भएको जसले पनि तामाकोशी तर्न सक्थ्यो। यी दुवै नदीका किनारमा दुवैतिर हरियोपरियो केही उम्रेको थिएन। यिनको सम्मानार्थ रुखपातहरू टाढै उभिएका जस्ता थिए (श्रेष्ठ, २०५७, पृ.५९)।

माथिको कथांशमा तामाकोशी, सुनकोशी, नदीको सङ्गम, उत्तर, पूर्व, दुई नदीको किनार, रुखपात आदि स्थानगत परिवेशका रूपमा आएका छन्। यसका साथै कथामा पात्रहरूले सम्भेका पहाडका घर, पोइको घर, मधेसको खेतीबारी, हिंडेको बाटो, भोटे र धनेले अरू सहायात्रीलाई पर्खेर बसेको ठूलो ढुङ्गो, चिउरा खाएको स्थान, गुडुल्किएर सुतेको बाटोको छेउ आदि

स्थानगत परिवेशका रूपमा आएका छन्। कथाको अन्त्यतिर मधेस देखिएपछि बूढोले अरूलाई देखाएको दृश्य पनि कथामा स्थानगत परिवेशका रूपमा आएको छ। यस कुरालाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ - “त्यो टाढाका टाकुरामा पुगेर बूढाले बढो उत्साहसँग दक्षिणतिरको आँखाले भ्याउन्जेलसम्मको ठूलो विस्तीर्ण मैदानलाई देखाएर साथीहरूलाई भन्न थाल्यो, ‘उः त्यही हो मधेस। त्यही हाम्रो उद्धार हुन्छ। त्यही हामी अघाउन्जेल खान पाउँछौं (पृ. ६२)”। यस कथाशमा कथाको पात्र बूढो उभिएको ठाउँ र उसले अरू पात्रलाई देखाएको ठाउँहरू, पहाडको नदी, बाटो, बाटोको छेउ, नदी किनार, रुखपात, ठूलो ढुङ्गो, टाकुरो, ठूलो मैदान आदि कथाका स्थानगत परिवेश हुन्। यिनै स्थानमा कथाको घटना घटित भएको र पात्रका कार्यव्यापारहरू सम्पन्न भई कथानकको विकास भएको छ।

समयगत परिवेश

‘मधेसतिर’ कथामा रहेको गरिबीको कथाले ऐतिहासिक समयको सङ्केत गरेको छ भने कथामा वर्णित समयगत परिणतिले सार्वकालिक समयगत परिवेशलाई सङ्केत गरेको छ। यस कथाका पात्रहरू काम र मामको समस्याले पीडित भई आफ्नो वर्षौंदिखि बसोबास गर्दै आएको पहाडलाई छोडेर भोकभोकै मधेस भरेको कहानी लाग्दो आर्थिक समस्यालाई हेर्दा यस कथाले राणाकालीन ऐतिहासिक परिवेशलाई समेटेको छ भन्न सकिन्छ। कथानकलाई हेर्दा यस कथाले मूलतः दुई दिनको समयगत लमाइलाई आफ्नो समयगत परिवेश बनाइएको छ। कथा आज बिहानको सूर्यको किरणसँगै सुरु भएर पर्सि बेलुका दक्षिणको फाँट देखिएपछि टुङ्गिएको छ। यसरी कथामा बिहान, दिन, रात, दिनभर जस्ता सार्वकालिक समयगत परिवेश आएका छन्। यस्ता समयगत परिवेशहरू कथामा यसरी आएका छन् - “तिमीहरूले त राति पनि केही खाएको देखिनँ, त्यसै सुत्थौ। मेरो पनि कोही साथी नभएकोले तिमीहरूले आएर सुतो। रातभर तिमीहरूको माया लागि रह्यो (पृ. ६०)”। यस उदाहरणलाई हेर्दा कथामा पात्रहरूले यात्राका क्रममा राति बास बसेको घटनाका माध्यमबाट रातभरको समयलाई समयगत परिवेश बनाइएको छ। दक्षिणको बाटो लाग्ने क्रममा

बूढोले सहयात्रीलाई आफ्ना जीवनका अतीतका दुःखका घटनाहरू सम्झदै सुनाइ रहेको छ। यसबाट बूढोको स्मृतिमा रहेको बितेको समय पनि समयगत परिवेशको रूपमा रहेको छ। कथामा वर्णित बूढोको जवानी अवस्था र अहिलेको बूढो भएको अवस्था पनि समयगत परिवेशको रूपमा आएको छ। यसका साथै कथामा सार्वकालिक सन्दर्भहरू यसरी आएका छन् -

दिनभर हिंडेको हुनाले तिनीहरू लड्न पनि पाएका थिएनन्, भुसुक्क निदाए। बिहान सूर्यको पहिलो किरणका साथसाथै बूढो उठ्यो र खोक्न थाल्यो। सबै जना उठे तर गोरेको पत्ता थिएन। विधवाले आत्तिएर सोधिन्, “गोरे खोइ ” ... अहिले खानलाई केही छैन। साँभसम्म त पुगुपर्छ। त्यहाँ केही खाने उपाय हुन सक्छ (पृ. ६२)।

माथिको उदाहरणमा आएका दिनभर, बिहान साँभसम्मजस्ता अवधिसूचक कालिक शब्द तथा पहिलो क्रमबोधक शब्दले समयगत परिवेशलाई अँगालेको छ।

यसरी प्रस्तुत ‘मधेसतिर’ कथामा राणाकालीन ऐतिहासिक समयगत परिवेश, दुई दिनको अवधिबोधक समयगत परिवेश र दिन, रात, दिनभर, बिहान, साँभजस्ता सार्वकालिक समयसूचक परिवेशहरू समयगत परिवेशका रूपमा आएका छन्।

वातावरणगत परिवेश

‘मधेसतिर’ चरित्रप्रधान कथा भएकोले यस कथामा पात्रका मनोदशालाई परिवेशका रूपमा ग्रहण गरिएको छ। पेट पाल्नका लागि मधेसतिर जाँदा बाटामा गोरे, बूढो, भोटे र धनेले पाएका दुःखबाट उनीहरूका मनमा उत्पन्न भएका मनोभाव तथा विधवाले गोरेलाई मनमनै लोम्नेको रूपमा गरेको कल्पना र गहना चोरेर गोरे भागेपछि विधवाको दिमागमा उत्पन्न भएको क्रोध नै यस कथाको वातावरणगत परिवेश हो। यस कथामा घटेका विभिन्न घटना र पात्रका कार्यव्यापारबाट पात्रका मनमा उत्पन्न हुने निराशा, खुसी, विस्मय, अशक्तता, उदासी, जुगुप्सा, क्रोध, चिन्ता आदिजस्ता भावहरू वातावरणका रूपमा आएका छन्। कथाको सुरुमै मधेसतिर हिंडेका चार-पाँच जना यात्रीको मनमा

आजको दिन पेट कसरी भर्ने भन्ने चिन्ता उत्पन्न भएको छ । यस कुरालाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ -

सूर्यको प्रथम किरण पर्नासाथ पृथ्वीका पाप्रा उक्केजस्तो गरेर नदीको किनारमा घुम्लुङ्ग परेर सुतेका चार-पाँच जना उठे । उटनासाथ सबैको मनमा प्रश्न उठ्यो, 'पेट कसरी भर्ने' एउटाले अर्कोको मनोभावना बुभ्जेजस्तो गरेर सबै मुखामुख गर्न थाले । ...“ होइन, तिमीहरू घरबाट हिँड्दा पेट भर्ने के उपाय गरेर हिँडेका थियौ, के खाउँला भनी ठानेका थियौ” सबै जना विधवाको कुराले विस्मित भए (पृ. ५९) ।

त्यसै गरी खाली पेट हिँडेका गोरे, भोटे, धने र बूढोलाई विधवाले चिउरा दिएपछि र विधवाको सासुससुरा र देवरले माया नगरेको र पोइ नभएको घरमा टिकन नसकेको कुरा सुनेपछि उनीहरूका मनमा विधवाप्रति उत्पन्न भएको आदरको भाव पनि कथामा वातावरणगत परिवेशको रूपमा आएको छ । एकलै हिँडेकी विधवाले मधेसतिर जाने साथी पाएपछि उसको मनमा आशावादी भाव उत्पन्न भएको छ । विधवाको घर त्यागेर हिँडे पनि जीवनलाई नयाँ ढङ्गले अगाडि बढाउने सकारात्मक तथा अस्तित्ववादी र आशावादी मनोभावलाई कथाले आफ्नो आन्तरिक परिवेश बनाएको छ । विधवाले भन्छे - “मेरो त मधेसमा गएर राम्ररी घरबार गरेर बस्ने इच्छा छ । सानो खेतीबारी गर्‍यो । वहाँ खेती गर्न सजिलो छ रे ! जग्गा पनि त्यसै पाइन्छ रे ! यहाँ त सासुससुराको कचकचले अड्कनै सकिएन । फेरि पोइ मरेको ठाउँमा त्यसै उच्चाट लागेर आउने (पृ. ६०)” । यस उदाहरणमा विधवामा अतृप्त कामेइच्छा प्रशस्त छन् भन्ने कुरा प्रस्ट भएको छ । उसले आफूसँग हिँड्ने खाइलादो पट्टा गोरेलाई लोम्नेको रूपमा कल्पना गरेकी छे । मनको अनियन्त्रित यौन आवेगले गर्दा विधवाले एकान्तमा गोरेलाई लोम्नेस्वास्नी बनेर घरबार जोडेर बस्ने प्रस्ताव राख्छे । विधवाले उसप्रतिको माया आफ्नो भागको चिउरा उसको भागमा थपेर, घाममा टाउकोमा कपडा राखेर दर्शाएकी छे । यसरी विधवाका मनमा उत्पन्न भएका अतृप्त यौन कुण्ठा, गोरेलाई पोइ बनाइ घरजम गरेर बस्ने कल्पना र गोरेप्रति देखाएको माया यस कथामा वातावरणगत परिवेशका रूपमा आएका छन् । यस्तो वातावरणगत परिवेशका रूपमा आएको विधावाको

मनोवृत्तिलाई कथामा यसरी देखाइएको छ -

बूढोले भन्यौ ... 'अब चोरिने कुरा चोरिइहाल्यो, रोएर के गर्नु ?' त्यसको कुरा सुनेर विधवालाई रिस उठ्यो । उनले चिच्याएर भनिन् - 'चुप लाग बूढा ! त्यस गहनाले मैले के-के गरूँला भन्ने विचार गरेकी थिएँ - खेती किनुँला, बिहा गरूँला, घर जमाउँला, छोरा पाउँला ! मेरो सारा आशा नष्ट भयो' (पृ. ६२) ।

माथिको कथाशमा सुतेर बिहान उठ्दा गोरेलाई नदेखेपछि विधवा आत्तिन्छे । आफ्ना सबै गरगहना चोरेर गोरे भागेपछि विधवाका मनमा एक किसिमको घृणा, क्रोध र निराशाको भाव पैदा भएको छ । यसरी विधवाको मनमा उठेको क्रोध र निराशा पनि कथामा वातावरणगत परिवेशको रूपमा आएको छ । यस कुराको पुष्टि माथिको कथाशबाट भएको छ । बूढोले हाम्रो गन्तव्य आइपुग्यो भनी देखाउँदा पनि उसमा आशाको भाव पैदा भएको छैन । यसै क्रममा बूढोले उत्साहकमा साथ आफ्ना साथीहरूलाई उः त्यही हो मधेस हाम्रो उद्धार हुने ठाउँ र हामी अघाउन्जेल खानपाउने ठाउँ भन्दै देखाएपछि भोटे र धनेको मनमा उत्साह जागेको छ । बूढो, धने र भोटेको मनमा जागेको आशावादी तथा उत्साहको भाव पनि कथामा वातावरणगत परिवेशका रूपमा आएको छ । यस्ता भावलाई कथामा यसरी अभिव्यक्त गरिएको छ - “भोटे र धनेको आँखामा उत्साहको आशा दगुन्यो । भोकले सुकेका गालामा पनि आनन्दको गुलाफी देखियो । कानसम्म मुखको कुना पुन्याएर मुखभरि चाउरी परेर तिनीहरू हाँसिरहे (पृ. ६२)” ।

यसरी यस कथामा गोरे, भोटे, धने, बूढो र विधवाका मनमा उत्पन्न विविध भावहरूनै वातावरणगत परिवेश हुन् । मूलतः विधवाका मनमा उत्पन्न अतृप्त कामेच्छा र यसले जन्माएका आशा तथा निराशा नै यस कथाको आन्तरिक परिवेश हो ।

निष्कर्ष

'मधेसतिर' कथा मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथा हो । सामाजिक यथार्थताका माध्यमद्वारा पात्रको मनोदशालाई चिरफार गरिएको यो एक चरित्रकेन्द्री कथा हो । मूलतः यस कथामा नेपाली पहाडी जीवनको

कष्टकर आर्थिक अवस्था र त्यसले निम्त्याएको मनोवैज्ञानिक अस्थिरता तथा जवानीमै पति गुमाएकी विधवाको उग्र कामेच्छालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यसरी यस कथामा घटना र कार्यव्यापारको प्रस्तुतिका लागि परिवेशको रूपमा कथा आरम्भ भएको सुनकोशी र तामाकोशीको सङ्गम, बूढो, गोरेलगायतका व्यक्तिहरू सुतेको नदी किनार र त्यस वरपरका हरियाली दृष्य, सूर्यको किरण परेको दृष्य, दक्षिणातिरको बाटो, सबैजना बसेर चिउरा खाएको ठूलो ढुङ्गो, टाढाको टाकुरो, दक्षिणातिरको ठूलो मैदान आदि रहेका छन् । कथामा वर्णित कष्टकर आर्थिक समस्यालाई हेर्दा राणाकालीन ऐतिहासिक समय, कथा घटित भएको दुई दिनको समयवधि, दिन, रात, बिहान, साँझ, दिनभर आदिजस्ता

सार्वकालिक समय आदि समयगत परिवेशका रूपमा आएका छन् । त्यसै गरी यस कथाका पात्रहरूको मनोदशा वातावरणगत परिवेशका रूपमा आएको छ । बूढो, गोरे, भोटे र धनेका मनमा पेट पाल्ने समस्याले उत्पन्न भएका निराशा, चिन्ता, डर, आशा, उत्सुकता आदि भावहरू र विधवाको मनमा उत्पन्न भएका अतृप्त कामेच्छा, घरजम र लोमन प्राप्तिको कल्पना, आशा, उत्सुकता, गोरेले गहना चोरेर भागेपछि आएको नैरास्यता आदि यस कथाका वातावरणगत परिवेश हुन् । यसरी कथामा स्थान, समय र वातावरणको उचित संयोजनबाट निर्माण भएको परिवेशले कथालाई गतिशील र जीवन्त तुल्याएको छ । यहाँ वर्णित घटना तथा कार्याव्यापारलाई सार्थक र जीवन्त तुल्याई कथालाई विशिष्टता प्रदान गर्न

परिवेशले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

कोइराला, कुमारप्रसाद. (२०६८). *आख्यान विमर्श*. काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।

नेपाल, घनश्याम. (सन् २००५). *आख्यानका कुरा*. भारत : एकता बुक हाउस प्रा.लि. ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र. (२०७१). *भ्रमर उपन्यासको कृतिपरक विश्लेषण र मूल्याङ्कन*, काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

बराल, कृष्णहरि. (२०६९). *कथा सिद्धान्त*, काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद. (२०६३). *कविताको संरचनात्मक विश्लेषण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, मोहनराज. (२०६३). *समकालीन समालोचना: सिद्धान्त र प्रयोग*, (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।

श्रेष्ठ, दयाराम. (सम्पा). (२०५७). *नेपाली कथा, भाग ४*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।